

Izabella királyné várospolitikája: Gyulafehérvár és Várad^{*}

Izabella királyné városokat illető politikája óhatatlanul két szakzra oszlik, hiszen maga a királyné is kétszer állt a kialakulóban levő új ország, Erdély és az ide szakadt magyarországi Rézszek élén. Az első, 1542–1551 közötti időszak rendelkezéseit igen kevésbé ismerjük,¹ talán azért mert számuk nem is volt túlságosan magas, azonban a királyné regnálásának második, mindössze három éves (1556–1559) szakasza átfogó intézkedéseinek egész sorát tárja elénk. A teljesség igénye nélkül csupán néhány álljon itt példaként: a székelyföldi városok közül Székelykeresztúr,² Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Kézdivásárhely, Csíkszereda lakóit ebben az időszakban látta el kiváltságokkal és mentességekkel, utóbbi első említése is 1558-ból származik.³ Szabályozta Lugos mezőváros rendjét,⁴ Kolozsvár számára pedig harmincadvámhelyet létesített, lerakatjogot adományozott és engedélyezte négy

^{*}A tanulmány elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00157/14/2) támogatta. ¹Korai intézkedéseire vall egy homályos utalás a szász városok céhszabályzatának megerősítéséről 1543-ban. *Veress Endre*: Izabella királyné 1519–1559. Magyar Történelmi Társulat. Bp., 1901. 242. Ide sorolható továbbá két Kolozsvárt illető rendelkezése 1547, illetve 1548-ból. Az első a gyalui provisorat tiltotta a kolozsváriak háborgatásától fenesi szőlőiket illetően, a második a kolozsvári kovács céh javára tett rendelkezéseit foglalja magába. Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez. Összegyűjtötte és szerkesztette Jakab Elek. II. Bp., 1888. 8–10 (= KvOkl.)

²Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei I. 1569–1581. Erdélyi Történelmi Adatok. VII. 3. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közlésezi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. EME, Kolozsvár, 2005. 52. sz. (= ErdKirKv.)

³*Benkő Elek–Demeter István–Székely Attila*: Középkori mezőváros a Székelyföldön. Erdélyi Tudományos Füzetek 223. EME, Kolozsvár, 1997. 13, 16–17, 19, 22, 24.

⁴ErdKirKv. VII. 3. 50. sz.

sokadalom tartását.⁵ A jelen dolgozat nem tekinti feladatának mindezek részletekbe menő áttekintését, helyette a kialakuló ország területén található két püspöki székváros: Gyulafehérvár és Várad helyzetét, valamint sorsának alakulását követi figyelemmel.

Gyulafehérvárról a középkorra vonatkozóan igen töredékesek az ismereteink. A város a vár körül alakult ki, mintegy fele-fele részben birtokolta a püspök és káptalana. Míg Várad síkságon terült el és szabadon terjeszkedett, Gyulafehérvár vára dombra épült, külvárosa pedig a váralját foglalta el. A majdani székváros fejlődését és terjeszkedését akadályozta, hogy a város közvetlen közelében káptalani birtokok feküdtek. Emiatt a XV. század végén a püspök által támogatott városlakók és a káptalan tagjai között többször is véres konfliktusok robbantak ki.⁶

A belső ellentétek mellett a fejlődés kerékkötőjének számított a Dél-Erdélyt egyre többször támadó török csapatok rajtaütésszerű pusztítása. Ehhez hasonló támadás Váradot is érte 1474-ben,⁷ azonban tagadhatatlan, hogy Gyulafehérvár a török betöréseknek korábban és gyakrabban volt kitéve.⁸ 1439-ben a gyulafehérvári káptalan átvette Pálóczi György korábban erdélyi püspök, majd esztergomi érsek 1000 forintját, amelyet végrendeletében hagyott

⁵ KvOkl. II. 34–35. Kolozsvár városa ezen kívül más intézkedéseknek is haszonélvezője volt. Irodalmára l. Kiss András: Kolozsvár város önkormányzati fejlődése az 1458-as „unióig” és kiteljesedése az 1568-as királyi ítélettel. In: *Uő*: Más források – más értelmezések. Mentor, Marosvásárhely, 2003. 160–171. Pakó László: Valoarea vieții umane în Clujul ultimelor două decenii ale secolului al XVI-lea. Infracțiunile de omucidere. Kéziratban levő doktori disszertáció. 141; Flóra, Ágnes: „From Decent Stock”: Generations in Urban Politics in Sixteenth-Century Transylvania. In: *Generations in Towns: Succession and Success in Pre-Industrial Urban Societies*. Ed. Finn-Einar Eliassen and Katalin Szende. Cambridge Scholars Publishing, Cambridge, 2009. 212.

⁶ A város középkor végi leírását l. Gálfi Emőke: Gyulafehérvár a középkor végén. Megjelenés előtt álló tanulmány. Erdélyi Múzeum. LXXVII. (2015) 1. sz. 27–41.

⁷ Bunyitay Vince: A várad püspökség története I. Nagyvárad 1883. 304–307.

⁸ Az Erdély déli részén megkasodó, XV. század eleji török betörésekről l. Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: Magyarország története 1301–1526. Osiris, Bp., 1998. 157.

a területre ama pusztítás helyreállítására, amelyet 1438-ban⁹ a hitetlen török okozott.¹⁰ Négy évvel később maga az erdélyi püspök, Lépes György is a törökök elleni szentimrei ütközetben lelte halálát.¹¹ A gyakori pusztítások és belső konfliktusok ellenére a gyér adatokból annyi azért világos, hogy a mindenkori erdélyi püspökök saját érdekükben is igyekeztek segíteni székvárosuk fejlődését.

Az utolsó középkori püspök, Statileo János halála után (1542) az erdélyi püspökség jövedelmeit a vásárhelyi országgyűlés a királyné udvarának ellátására rendelte,¹² és a püspöki városrész ura a királyné lett. Ebben a helyzetben igen valószínűnek tartjuk, hogy a gyulafehérváriak átírták és megerősítették a királynéval a mindenkori erdélyi püspököktől kapott kiváltságaikat.¹³ Ezt alátámasztja az a tény, hogy a káptalan is ugyanezt tette saját privilégiumai tekintetében kevéssel az után, hogy a város a királyné kezére jutott.¹⁴ Ebben az időpontban a mezőváros kiváltságai és mentességei egyrészt jogi, másrészt gazdasági

⁹ Ekkor a Gyulafehérvár közelében fekvő Szászsebest is felpredálták. Engel P. – Kristó Gy. – Kubinyi A.: i. m. 157.

¹⁰ Entz Géza: A gyulafehérvári székesegyház. Akadémiai, Bp., 1958. 184; Kovács András: Gyulafehérvár, az erdélyi püspökök középkori székhelye. In: Márton Áron emlékkönyv születésének 100. évfordulóján. Gloria, Kolozsvár, 1996. 194; Temesváry János: Erdély középkori püspökei. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, Kolozsvár, 1922. 347.

¹¹ Temesváry J.: i. m. 352.

¹² Erdélyi országgyűlési emlékek. I. (1540–1556). Szerk. Szilágyi Sándor. MTA, Bp., 1875. (Magyar Történelmi Emlékek III.: Országgyűlési Emlékek) (= EOE.) 93.

¹³ A „régí keresztyén fejedelmek és királyok szabados és privilegiumos” levelei a „hajdúságh miá” 1600-ban pusztultak el a Gyulafehérvár melletti Tótfaludon, ahova a város vezetése a sellenberki csatavesztés hírére elmenekítette. Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei. Gyulafehérvár városkönyve 1588–1674. Gyulafehérvár város törvénykezési jegyzőkönyvei 1603–1616. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléstesi Kovács András. Erdélyi Történelmi Adatok. VI. 2. EME, Kolozsvár, 1998. (= GyfVJkv.) 38–39.

¹⁴ 1542. május 31 és 1543. március 4. Az Erdélyi Káptalan Levéltára a gyulafehérvári Batthyaneum Könyvtár (Biblioteca Națională a României, Biblioteca Batthyaneum) kezelésében. V d. 45. és 54. sz. (= Batthyaneum.)

jellegűek lehettek.¹⁵ Az első, azaz a jogi kategóriába tartozott a bíraskodás. Gyulafehérvár bírója és esküdtjei vélhetőleg közigazgatási és gazdasági feladataikon kívül maguk ítélkeztek bizonyos ügyekben, amelyekkel kapcsolatban a városi magisztrátus oklevelet állíthatott ki a város pecsétjével megerősítve, fellebbviteli szervük az udvarbíró széke volt.¹⁶ Ha hihetünk az egyetlen ilyen ügyben fennmaradt oklevélnek, a bírság egyharmada a püspököt, egyharmada a város bíróját, egyharmada pedig a per nyertesét illette.¹⁷ A városnak két saját kiadványa maradt fent a középkorból,¹⁸ legkorábbi pecsétjére a XV. sz. elejétől rendelkezünk adatokkal, amelyet még a XVII. század elején is használt.¹⁹

Gyulafehérvár gazdasági jellegű kiváltságai sorába tartozik vásártartási joga. Mai ismereteink szerint két sokadalmat tartottak benne,²⁰ amelyet a püspök kellett, hogy engedélyezzen számára. A polgárok úrbéri mentességeihez sorolható a püspök borának szállításával kapcsolatos szolgáltatásaik elengedése, amelyet Várday Ferenc biztosított számukra, erre utal Szentmihályi Tamás gyulafehérvári provisornak a püspökhöz írott levele.²¹ Bizonyos, hogy a borkimérés is szabályozva

¹⁵ A városprivilegiumok kategóriáira l. *Fügedi Erik*: Középkori magyar városprivilegiumok. In: *Uő*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Magvető, Bp., 1981. 238–310.

¹⁶ A gyulafehérvári udvarbírák a budai udvarbíróval analóg módon a püspöknek, mint földesúrnak a bírói hatóságát is gyakorolták, továbbá távollétében helyettesítették urukat a vajdai kongregációkon. *Kubinyi András*: A budai vár udvarbírói hivatala (1458–1541). Levéltári Közlemények. 35. 91. A Zichi és Vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. Szerk. Lukcsics Pál. XII. Bp., 1931. (= ZOKm). 374.

¹⁷ A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa (MOL DLDF) <http://www.arcanum.hu> Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. (= MNL OL). Diplomatikai Levéltár (= DL) 30476.

¹⁸ DL 29326., DL 30476.

¹⁹ *Kovács A.*: i. m. (10. jz.) 193.

²⁰ *Weisz Boglárka*: Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2012. 143.

²¹ *Scribat dominatio vestra generosissime iudici et iuratis huius civitatis Albensis,*

volt, erre ugyancsak Szentmihályi Tamás levelében találtunk utalást.²² Öröklési jogaik közé tartozott, hogy szőlőikről szabadon rendelkezhettek.²³ Határ- és ingatlanhasználatukról elmondható, hogy a mezővárosi polgárok szántóikon, legelőiken és erdőiken kívül más ingatlanokat is közösen birtokoltak, így tudomásunk van arról, hogy Szapolyai Jánostól kaptak egy malmot.²⁴

A püspöki székváros egyházi jellegű kiváltságairól keveset tudunk, annyi bizonyos, hogy a városnak nem volt szabad plébánosválasztási joga, másképp a székesegyház Péter és Pál oltárának rectora nem cserélhette volna el oltárosságát a gyulafehérvári plébánosságra 1549-ben.²⁵

1553-ban I. Ferdinánd Bornemisza Pált nevezte ki Erdély püspökévé, és a kegyúri jogot is neki adományozta, azonban a préspostságra, továbbá a gyulafehérvári és a kükküllői főesperességre vonatkozólag e jogot fenntartotta magának.²⁶ Ettől kezdve ismét az erdélyi püspök lett a város földesura. Ebből az időszakból nagyon kevés információval rendelkezünk mind a városra, mind a püspöki udvarra nézve. Bornemisza Pál két udvarbírójának nevét ismerjük csupán.²⁷ Miután Gyulafehérvár ismét a püspök birtokába került, a mezőváros ügyeiben is ő volt a legfőbb illetékes hatóság, kiváltságait is utóbbi kellett adományozza, vagy megerősítse. Vélhetőleg ezért nem találunk átírva sehol Gyulafehérvárra vonatkozó okleveleket sem az erélyi, sem a magyarországi Királyi

ut talia vina, que vendere potuero, statim sine aliqua excusatione extrahere habeant de cellariis, quoniam, ex quo dominatio vestra generosissimus exemit eos de talibus serviciis, nullomodo potero ipsis absque litteris dominationis vestre generosissimi ad hoc cohortare. DL 82597.

²² DL 82597.

²³ DL 29326.

²⁴ *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) – Erdélyi királyi könyvek.* DVD, szerk. Gyulai Éva. Budapest, 2005. 10. kötet 68–69.

²⁵ Batthyaneum. V. d. 84. sz.

²⁶ MNL OL. Libri Regii (= L. R.) 3., 144–145.

²⁷ Pécsi (Quinqueclisiensis) Boldizsár (1554) és Décsei János (1554) MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 4, Fasc. 5, Nr. 50. és F 4. Cista Thordensis Fasc. 1, Nr. 10.

Könyvekben: azokat a városi levéltár 1600-ban végbemenő pusztulásáig a város őrizte.²⁸

Izabella királyné visszatérte után a szekularizáció megvetette a mindenkori fejedelmi birtok alapját, ugyanakkor megteremtette a valódi uralkodás lehetőségét is. 1542-ben a püspöki birtokokat ugyan a királyné és fia udvarának eltartására rendelték a rendek, azonban eladományozásukat megtiltották,²⁹ és maguk a birtoktestek (a gyulafehérvári és gyalui) sem voltak túlságosan nagyok, hiszen az Erdélyen kívül fekvő tasnádi püspöki uradalom nagy valószínűséggel nem került a királyné birtokába, hanem már kezdetől Fráter Györgyöt uralta.³⁰ 1556-ban ez a helyzet megváltozott, az egyházi javak Erdélyben is tetemesek voltak, és átadásuk a mindenkori fejedelem kezébe valódi hatalmi alapot teremtett.

Gyulafehérvár szempontjából a püspöki és káptalani birtokok egy kézbe kerülése a városrészek jogi egyesítését jelentette. A város 1609-ben emlegetett Izabella által adományozott satútumai is ekkor kellett, hogy keletkezzenek.³¹ Ugyancsak erre az időpontra tehető a városi belső és külső tanács létszámának változása. A középkorban a városvezetést a bíró és négy esküdt, továbbá ismeretlen számú külső tanácstag képviselte.³² 1556-tól kezdve (jóllehet csupán 1571-ből rendelkezünk adatokkal rá) a létszám hat esküdre és 20 consulra nő,³³ amelyek élén a főbíró állt.³⁴ Fellebbviteli szervük a püspöki mezőváros korábbi mintájára a mindenkori gyulafehérvári udvarbíró lett.³⁵

²⁸ L. a 13. jz.

²⁹ EOE. I. 189.

³⁰ 1549-ből származó adatok szerint a tasnádi uradalom, Zilah mezővárossal együtt Fráter György kezén volt. *Hegyi Géza: A Szilágyság birtokviszonyai a középkorban. 106–107, 114. In: A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század). Erdélyi Tudományos Füzetek. 277. EME, Kolozsvár, 2012.*

³¹ GyfVJkv. 7, 250.

³² *Lakatos Bálint: Hivatali írásbeliség és ügyintézés a késő középkori magyarországi mezővárosokban, okleveleik tükrében. Kéziratban levő doktori disszertáció és adattár. Bp., 2013. 62; DL. 29326, 30476.*

³³ MNL OL. F4. Comit. Alb. Cista 4. Fasc. 5, Nr. 61.

³⁴ GyfVJkv. 250.

³⁵ GyfVJkv. 7.

A kialakulóban levő ország másik püspöki székhelye, amely a későbbiekben a szekularizáció folytán a királyné és fia kezébe jutott, Várad volt. Kubinyi András centralitási pontszáma alapján (41) elsőrendű városként Magyarország legfontosabb városai sorába helyezte.³⁶ A város népessége számottevő lehetett: 1552-ben összesen 545, 5 portája volt.³⁷ Összehasonlításképpen 1552-ben a Werner és Bornemissza bizottság felmérése alapján, Désen 100 porta volt (említést érdemel, hogy itt János király idejében még 332 volt a számuk), Tordán viszont 750-nél is többet számoltak össze.³⁸

A mezőváros Izabella uralma első szakaszában nem volt a királyné kezén, azt Várad püspökeként Fráter György birtokolta. A szakirodalom bizonyosnak tartja, hogy a királyné tartózkodott Váradon,³⁹ de nem dönthető el, hogy uralkodásának melyik szakaszában, így az sem, hogy vajon szemtanúja volt-e az 1556–1557 között végbement pusztulás előtt a gazdagságáról híres város virágzásának. A település-agglomeráció gazdasági erejét jól szemlélteti, hogy egy ízben, miután György barát kibékült a királynéval 1543 márciusában, azaz még tavasz elején, amikor bőséges termésről egyáltalán nem beszélhetünk, 200 szekér élelmiszert szállított Gyaluba püspöksége területéről.⁴⁰ Gazdasági téren talán az nyom a legtöbbit a latban, hogy fontos kereskedelmi központ volt. Fontosságát jelzi 12 éves vására vagy sokadalma,⁴¹

³⁶ *Kubinyi András*: Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. Történelmi Szemle. XLVI. (2004) 1–2. 23.

³⁷ Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Maksay Ferenc. (= Magyarország birtokviszonyai.) Akadémiai, Bp., 1990. 194.

³⁸ *Oborni Teréz*: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556. Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Bp., 2002. 78, 82.

³⁹ *Balogh Jolán*: Varadinum. Várad vára. Művészettörténeti Füzetek 13/1. Akadémiai, Bp., 1982. 40.; *Bunyitay*: i. m. (7. jz.) II. Nagyvárad, 1883. 231.

⁴⁰ Veress E.: i. m. (1. jz.) 239.

⁴¹ *Lakatos B.*: i. m. (32. jz.) Adattár 252. Idézi *Szende Katalin*: „Civitas opulentissima Varadiensis”. Püspöki székhely és városfejlődés a középkori Váradon. In: Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Tanulmányok Biharország történetéről 1. Varadinum Kulturális Alapítvány, Nagyvárad, 2014. 122.

amellyel országos szinten is élen járt. Kubinyi András megfigyelése, hogy a váradi vámpér során az itteni vásárokat nem forumnak vagy nundinának nevezték, ehelyett locus cambii seu permutatio-nis, cambium seu permutatio rerum mercimonialium, commutatio rerum venalium használatos.⁴² Ezt Kubinyi a váradi vásárok földrajzi helyzetével magyarázta: Várad Magyarország piackörzeteinek érintkező pontjánál feküdt, ezért itt volt a természetes árucserközpont.⁴³ A város lerakatjogáról Weisz Boglárka derítette ki, hogy nem létezett, mert nem volt szükség rá, hiszen az itteni kereskedők a kiskereskedelmi hasznot fölösték le a külföldi kereskedők nagy tételben felvásárolt áruai után.⁴⁴

Várad mint püspöki székhely sok tekintetben különbözött Gyulafehérvártól. Alaprajza alapján több városmag összeolvadásából jött létre.⁴⁵ Ezekből a legfontosabb, maga Várad városa nagyrészt a káptalan birtokában volt, míg a váradi vár, továbbá a többi városmag, így Vadkert, Olaszi és Velence a püspököt uralta.⁴⁶ E városrészek némelyike (Olaszi és Vadkert) a középkor végén külön is bocsátott ki okleveleket, saját bírója nevében, míg a város egésze nevében kelt oklevelekben két bíró szerepelt.⁴⁷ Legfelső hatóságuk a püspöki udvarbíró, illetve a székeskáptalan dékánja volt.⁴⁸ A város bíráihoz a környező települések is fellebezhettek, így a közelében fekvő káptalani település Pálújlak lakói, ha saját bírójuk ítéletével elégedetlenek voltak, ügyeiket a váradi magisztrátus elé

⁴² *Kubinyi András*: A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a 15. század végén. In: *Uő*: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. I. Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2009. 312. Idézi *Weisz Boglárka*: i. m. (20. jz.) 72.

⁴³ *Kubinyi A.*: i. m. (42 jz.) 312.

⁴⁴ *Weisz B.*: i. m. (20. jz.) 71–73.

⁴⁵ A városmagokra, városrészekre és utcanevekre l. *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Település és Népiségtörténeti Értekezések. 5. sz. Sylvester Nyomda, Bp., 1940. 381–383; *Szende K.*: i. m. (41. jz.) 119–120.

⁴⁶ *Bunyitay V.*: i. m. (7. jz.) II. 247–248, 273.

⁴⁷ *Lakatos B.*: i. m. (32. jz.) 55; *Jakó Zs.*: i. m. (45. jz.) 380.

⁴⁸ *Jakó Zs.*: i. m. (45. jz.) 380.

vihették.⁴⁹ Izabella királyné távozása, és Fráter György halála után a Habsburg kormányzat igyekezett a vásáraitól híres város pozícióját megerősíteni, és Varkocs Tamás visszahívása után a harcias Zaberminus Mátyás váradi püspök⁵⁰ túlkapásaitól is megvédelmezni. 1553-ban a király két ugyanazon a napon kelt oklevelében is hangsúlyozta, hogy Várad város bírāja, esküdtei és lakói bizonyos oklevelekkel rendelkeznek egykori királyaiktól, amelynek értelmében az ispánok, alispánok és szolgabírók, sőt a váradi vár officiálisainak bíraskodása alól is mentesek, és csupán saját bírójuk előtt tartoznak ügyeikben megjelenni, mégis vannak olyanok, akik ezeket a kiváltságaikat nem tartják be. Elrendeli tehát mentességeik betartását.⁵¹ A második oklevél a fenti jogok kiemelése mellett megtiltja, hogy az ország különböző részein portékáikkal járó-kelő váradi polgárokat bárki bántalmazza,⁵² és vámmentességre is figyelmezteti az illetékeseket.⁵³ Még ugyanabban az évben a király az újonnan kinevezett püspököt is utasította a városlakók kiváltságainak tiszteletben tartására. Ekkor Várad város bírái és esküdtei előadták neki, hogy egykori királyaiktól olyan oklevelekkel rendelkeznek, amelyet ő maga, a király is megerősített, és amelyek értelmében sem a püspökök és officiálisaik, vagy

⁴⁹ 1560-ban Pálujlak település lakói előadták II. Jánosnak hogy régi szokásuk és szabadságuk szerint ügyeiket saját településük bíróságától a váradi bíró és esküdtek elé vihették, ha a helyi ítélettel nem voltak elégedettek, azonban Telegdi Mihály új ítélethozatalra ügyüket Bihar városába akarta áttenni, ami miatt tiltakoztak. Ezért a király elrendelte, hogy Pálujlak lakosai ezentúl is régi szokásaik szerint éljenek. MNL OL F 4. Cista Bihar, Fasc. 1, nr 34.

⁵⁰ A püspök személyére l. *Bunyitay V.*: i. m. (7. jz.) I. 411–418.

⁵¹ 1553. május 18. MNL OL. L. R. 5, 447.

⁵² Hasonló oklevelekkel rendelkeztek Szina, Sziget, Szond, Donáttornya, Privigyé, Károly és Bán mezővárosok lakói a XV. század folyamán. *Bácskai Vera*: Magyar mezővárosok a XV. században. Értekezések a történeti tudományok köréből 47. Akadémiai, Bp., 1965. 77.

⁵³ MNL OL. L. R. 5. 447–448. Országos vámmentességgel rendelkeztek még Szávaszentdemeter, borai után Szatmár, a máramarosi öt királyi város, Komárom, Rimaszombat, Óvár, Modor, Cegléd, Rózsahegy, Hibe, Miskolc, Patak, Gönc, Gyula, Hunyad, Marosvásárhely, Csejte, Szőlős, Lubló, Diósgyőr és Vári. *Bácskai V.*: i. m. (52. jz.) 76.

bárki más sem mérheti borát a városban az övékén kívül, mégis a nevezett püspök nem akarja betartani a városlakók e szabadságát, és borát kiváltságaik ellenére is méreti amazok kárára.⁵⁴

Várad lakói a Habsburg hatalom által nyújtott támogatásért cserében hűek maradtak I. Ferdinándhoz, és 1556-ban nem tértek át Izabella királyné hűségére. A várost, mivel nem volt kerítve, a királyné pártjára átállt Varkocs Tamás már 1556 nyarán elfoglalta, a várat azonban csupán a következő év tavaszán vette be.⁵⁵ Bunyitay Vince Verancsics Antal tudósítása és más korabeli források alapján arra a következtetésre jutott, hogy Váradot Varkocs Tamás felgyújtatta, egyházait, katolikus voltuk miatt leromboltatta.⁵⁶ Maga Izabella királyné is tűz által elemésztett városról beszélt 1558-ban, amikor benépesítése céljából lakóinak elrendelte, hogy a városba beköltözni szándékozókát fogadják be.⁵⁷

A váradi vár bevételéről és az akkori történeésekről azonban egy 1558-ban kelt ítéletlevél alapján⁵⁸ arra következtetünk, hogy az események másképp alakultak,⁵⁹ mint ahogyan azt Bunyitay leírta. A per, amely az ítéletlevél alapjául szolgált, 1554 előtt kezdődött és okát a Bornemisza Bernát egykori püspöki udvarbíró⁶⁰

⁵⁴ MNL OL. L. R. 448–449. Borkiméréssel kapcsolatos utóbbi kiváltságukat 1569-ben II. János is megerősítette. ErdKirKv. VII. 1. 172. sz.

⁵⁵ *Balogh J.*: i. m. (39. jz.) 39.

⁵⁶ „Varkocs Tamás, az ostromló vezér bosszúját érezteté a várba menekült káptalanbeliekkel: házaikat felgyújtatá s lerontatta. Innét eredhetett a város elhamvadása, legalább nem hihető, hogy a várbeliek saját városukat gyújtották volna fel.” *Bunyitay V.*: i. m. (7. jz.) I. 429.

⁵⁷ (...) volentes illam vastitatem, in quam anno proxime elapso ista civitas nostra Varadiensis per conflagrationem et combustionem eiusdem devenerit restaurare. MNL OL. L. R. 5. 446.

⁵⁸ Az oklevélre Bogdándi Zsolt hívta fel a figyelmem, melyet ezúton is köszönök.

⁵⁹ Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára a Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága kezelésében. Középkori oklevelek gyűjteménye. Bálinttitt család levéltára (= Bálinttitt cs lt.) 25. sz.

⁶⁰ Bornemisza Bernát 1552 és 1554 között hunyt el. 1552-ben a későbbiek során még előforduló Sümegd falu birtokosa volt. Magyarország birtokviszonyai. (37. jz.) I. 226.; *Engel Pál: Magyarország a középkor végén*. Digitális térkép. CD-ROM. Térinformatika: Kollányi László, Sallay Ágnes. Bp., 2002.

javai körüli vita képezte. A perfolyamról az első információnk 1554. július 31-éről származik. Ekkor a váradhegyfoki káptalan előtt megjelent Zaberminus Mátyás váradi püspök, hogy tiltakozzék bizonyos javak miatt, amelyek néhai Bornemisza Bernát és felesége, Toldi Borbála tulajdonában voltak. A püspök előadta, hogy egyrészt közte, másrészt nagyfalusi Toldi Miklós és Bánnyász Antal között per folyt egy Vadkert városrészben álló ház és egy váradi szőlőhegyen fekvő szőlő miatt. A mindkét fél által felkért bírák (köztük székesegyházi kanonokok, Bihar megyei szolgabírók és az egyik alispán, továbbá a váradi főbíró és egy polgár) végleges ítéletet hoztak, amelynek értelmében a javak a püspököt illették, minthogy magszakadás címén visszaszálltak a földesúr birtokába. Az ítélettel Toldi Miklós nem elégedett meg, és ügyét a királyi kúria elé vitte, amely miatt a püspök tiltakozott.⁶¹

A váradi ház sorsát érintő következő fejleményről Zaberminus Mátyás adománya tudósít. 1556. február 5-én a püspök hűséges szolgálatai jutalmául rokonának, Zabereczky János királyi kapitánynak adományozta néhai Bornemisza Bernát Várad vári provisor javait, úgymint egy mentesített kőházat a hozzá tartozó mészárszékkal együtt a Vadkert városrészben, egy Sümegd nevű falut, és a Várad mellett fekvő Száka faluban egy allodialis házat tartozékaival együtt. A püspök az adománylevélben elmondta, hogy a nevezett jószágokat nagyfalusi Toldi Miklós⁶² éveken keresztül erővel elfoglalva tartotta, és azok Bornemisza Bernát és fia, Bornemisza István magtalan halálával szálltak vissza a mindenkori váradi püspökre és őrá (Zaberminusra). Az ország szokása szerint Zaberminus Toldi Miklóst bírói széke elé idézte, amelyen Szentiváni Ferenc és Ugrai Sandrin alispán és szolgabíró, más Bihar vármegyei nemesek, továbbá Várad város

⁶¹ Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára a Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága kezelésében. Jósika család levéltára. 77. sz.

⁶² Az oklevélben szereplő Toldi Miklós a rokona lehetett annak a Toldi Miklósnak, akit Zaberminus 1556-ban, talán nem függetlenül ettől az üggyől, kivégeztetett Váradon. *Bunyitay V.*: i. m. (7. jz.) I. 416.

bírája és esküdtjei az ügy igaz ismeretében a nevezett javakat a püspöknek ítélték.⁶³

1558 legelején Izabella királyné a szóban forgó házat és tartozékait hívének, bethlenősi Bethlen Gábornak adományozta, azonban a jószág még mindig Zaberminus rokonainak a kezén volt, akik Bethlent nem akarták annak tulajdonába bebocsátani. Ezért a királyné elrendelte Varkocs Tamásnak az ügy kivizsgálását.⁶⁴ Varkocs Tamás 1558. február 14-ére összehívta a jogtudókat, ahol ítélőszéke előtt Bethlen Gergely, mint Bethlen Gábor felperes ügyvédje állt szemben az alperes Kunovci Bertalan deák ügyvédjével, Ireni Istvánnal.⁶⁵

Az ügyvédek előadásából a következő történet kerekedett ki: miután a törvény megállapította hogy azok az örökségek sem Toldi Miklóst, sem Bányász Antalt nem illették meg, mivel azokat a néhai Bornemisza Bernát saját szolgálataival szerezte, és a püspökség javaiból voltak leválasztva, a püspök azokat atyafiának, Horváth (Zabereczky) Jánosnak adományozta szolgálatai fejében. A vár átadásakor a védők és az ostromlók szerződést kötöttek, amelyben leszögezték, hogy mindazt, amit a püspök rokonainak vagy szolgálóinak adományozott a királyné azoknak kezénél változatlanul meghagyja és javaikról szabadon rendelkezhetnek. Ily módon Horváth János mind a házat, mind a többi örökséget Bertalan deáknak idegenítette el 700 forintért, öt ígás lóért és két török fogolyért, amelyről oklevele is van a váradi káptalantól. A jószágokat ma is birtokolja Bertalan deák, amely okból kifolyólag a felperes nem eszközölhette ki a királynétól. Az alperes a bírának bemutatta a püspök adománylevelét, a káptalan oklevelét a jószágok elidegenítéséről és a váradi vár átadásáról szóló cikkelyeket is. A felperes ügyvédje erre azt válaszolta, hogy Bornemisza Bernátot azokban az örökségeiben a király megneemesítette, ezért a püspökre nem szállhatott vissza, nem adományozhatta el Hor-

⁶³ Bálinttitt család levéltára 21. sz.

⁶⁴ 1558. január 22. Bálinttitt család levéltára 25. sz.

⁶⁵ Bálinttitt család levéltára 25. sz.

váth Jánosnak sem, és ő sem zálogosíthatta tovább. A tulajdonos törvényes birtokba iktatása sem történt meg (caret legitima statutione), és mivel nagyobb értékű jószágról van szó mint 50 Ft, a Decretum⁶⁶ szerint statutiore szükség lett volna. Ezért a királyné törvényesen adományozta el.

Varkocs Tamás bírói széke ekkor úgy döntött, hogy az alperes a 32-ik napra mutassa be bizonyítékait. Az előírt határnapon (1558. március 17-én) a felek ismét megjelentek az ítélőszék előtt, ahol az alperes által előkészített válaszokból kiderült, hogy Bethlen Gábor felperes a ház iktatása során nem az ország törvényeinek megfelelően járt el, mert a *polgárok által hajtottá végre az iktatást*. Az alperes Kunovci Bertalan deák azt is kijelentette, hogy a váradi vár kulcsai addig nála maradnak, ameddig a királyné a házat az alperesnek vissza nem adja, és azt kérte, hogy a megkötött szerződés alapján a házakat, örökségeket és vajdaságokat a jelenlegi birtokosaik kezénél hagyják.

Bethlen Gábor felperes ügyvédje a fentiekre azt válaszolta, hogy Várad a királyi felség szabad városa (est libera civitas), a szabad városoknak pedig az a törvénye, hogy polgáraikat maguk szokták iktatni, tehát nem az ország törvénye ellenére, hanem a szabad városok szokása szerint jártak el. Horváth Jánosról kijelentette, hogy nyilvánvalóan egy gyújtogató (incendarius), mert Tasnádot és Váradot, ezt a nemes és kiváló várost tűzzel elpusztította, amellyel vétett a királyi felség és az egész ország ellen. Az alperes ügyvédje erre azzal védekezett, hogy Bertalan deák azokat az örökségeket a város kiváltságolása előtt vette, ha valóban kapott a város privilégiumot. Láta ugyanis a városnak azt a pecsétjét, amelyet azelőtt használt, és ha a királyné nem adományozott neki új pecsétet, akkor addig nem számít szabad városnak, ameddig a régi pecsétjét használja, így továbbra sem ért egyet azzal, hogy a felperes iktatása megfelelően történt volna. Horváth Jánost illetően kijelentette, hogy ő a királyné hatalmában volt, de neki és másoknak is, akik Várad várában voltak megkegyelmezett.

⁶⁶ Vebőczy István Hármaskönyve

Az ítélszék végül mivel a felperes magszakadás címén tartott igényt a jószágokra a pert a királyné kúriájába tette át.

Varkocs Tamás ítélete után 11 nappal a királyné ismét Bethlen Gábornak adományozta a szóban forgó jószágokat,⁶⁷ és még ugyanazon év szeptember 25-én a váradelőhegyi káptalan be is akarta iktatni a kedvezményezettet, azonban Kunovci Bertalan az iktatásnak ellentmondott, amiért a királynéi kúria elé idézték.⁶⁸ Az ügyről ez az utolsó információnk, és nem tudjuk kinek a javára dőlt el. Az ítéletlevél és a váradi ház körüli perpatvar azonban több igen lényeges kérdésre ad választ, ugyanakkor újabbakat is felvet.

Az ostrom során a várost Bunyitay felettébb logikus érvelése dacára⁶⁹ mégiscsak a várbeliek, Zaberminus püspök hívei gyűjtötták fel, bár az bizonyos, hogy az ostromlók sem kímélték, és az egyházi intézmények lerombolása Varkocs nevéhez köthető. Jóllehet a várat a királynéhoz hű csapatok bevették, 1558 elején nemcsak a sokszor emlegetett váradi ház, hanem a vár kulcsai is Zaberminus híveinél voltak, ami azt jelenti, hogy a vár átvétele papír szerint még nem ment végbe. Az átadást Horváth János és pártja ahhoz a szerződéshez kötötte, amelyet a váradi vár bevétele idején kötött a királyné híveivel. A szerződés lényeges pontja volt, hogy a királyné az elhunyt püspök adományait érvényesnek ismeri el, amelyet, mint láttuk, a későbbiekben nem szándékozott betartani.

Az ítéletlevél egy részletéből kiderül, hogy Bethlen Gábort egyszer már beiktatták a ház birtokába, és az iktatást a város végezte el a szabad városok mintájára. Az is világos, hogy 1557-ben a városrészek jogi egyesítése a városi statútumok megváltozását is maga után vonta csakúgy, mint Gyulafehérváron. Egyik város esetében sem tudjuk, hogy milyen törvényeket tartalmaztak ezek a rendtartások, de Várad polgárai úgy tűnik a megváltozott hely-

⁶⁷ 1558. március 28.

⁶⁸ Bálinttitt család levéltára 26. sz.

⁶⁹ L. az 56. jegyzetet.

zetet arra próbálták felhasználni, hogy városuknak a szabad városi rangot biztosítsák. A váradi ház újbóli eladományozása 1558 márciusában, és a birtokba iktatás, amely immár a váradhegyfoki káptalan segítségével ment végbe, arra utal, hogy a városnak mégsem volt joga iktatni a szabad városok szokása szerint. Az is bizonyosnak látszik az ítéletlevél alapján, hogy a város nem kapott új pecsétet a királynétől, így igazat kell adnunk Kunovci Bertalan-nak, aki azzal érvelt, hogy Várad addig nem számít szabad város-nak, ameddig a régi pecsétjét használja.

A szakirodalomban közismert, hogy a váradi városrészek 1557-ben egyesültek, és közös bírót választottak.⁷⁰ Az ostrom során elpusztult város azonban nem csupán azért választhatott magának egyetlen bírót, a középkori hagyományok ellenére, mert a város lakossága megfogyatkozott,⁷¹ hanem azért is, mert a város földesura Gyulafehérvárhoz hasonlóan ezúttal egyetlen személy volt. Igen valószínű, hogy a városi magisztrátus szervezete akkor változott meg, amikor új satútumokat kapott. 1558-ban a városvezetés testülete Gyulafehérvártól kissé eltérő módon egy főbíróval, esküdtekkkel és a szenátussal kormányzott.⁷²

A két egykori püspöki székhelyről elmondható, hogy a kezdeti közös vonások ellenére fejlődésük a későbbiek során eltérő irányt vett. Gyula eleste (1566) után Várad az ország kapujaként fontos végvári funkciót látott el, ezért 1580-ban Báthory Kristóf lakóit megneemesítette.⁷³ További kutatást igényel, hogy az ország három részre szakadása, és a váradi vár kiépítése végvárrá miként befolyásolta a város fejlődését. Gyulafehérvárról köztudott, hogy 1556 után a fejedelmek székhelyeként az udvari reprezentáció fontos színtere lett, az udvar jelenlétének minden előnyével és hátrányával.

⁷⁰ EOE. II. 81; *Bunyitay V.*: i. m. (7. jz.) 430; *Jakó Zs.*: i. m. (47. jz.) 380; *Szende K.*: i. m. (41. jz.) 127.

⁷¹ *Bunyitay V.*: i. m. (7. jz.) I. 430

⁷² L. R. 5, 446.

⁷³ L. R. 5, 451–454.